

Euskal artea, Europako arte guztiak bezala, garai bakoitzeko *korrontak mugitu du. Herri arteak izango du noski, herrietako etnia berezi guztiak bezala, nortasunik gehien; baina, honek beronek ere besteetakoekin zer ikusiak izaten ditu, kultur harremanak herri guztiak oro betidanik izan dituztelako elkarren artean. Hala ere, herri bakoitzean bere berezkuntza propioak hartzen ditu.

Arte zeharo autoktonoa aurkitzekotan Harri-arora jo beharke genuke, eta Neolitos garaian gelditu. Zeren, gerotik gurekiko era berezi hori Europako munduak bere inguruko bait darabil, Europako mendebaldeko kulturaren hardatzean. Arte autoktonorik ez dela inon sortu, esan nahi dugu. Adibidez, Europako erdi-aldean sortu zen erromanikoak, bizantinoarekin eta aintzineko greko-erromatarrekin zer ikusia du; bizantinoak bere aldetik sortaldekoarekin eta karolingio eta bizigotikoarekin zuen bezala. Gero, gotikoa bera, hor oinarritu zen. Pizkundea berriz (*Renacimiento*) Italia aldetik etorri zen, baina honek ere greko-erromatarraz baliatuz sortu zuen era berri hori. Beti horrela, lehenagoko oinarrietatik erak eraberrituz eta mendeen gorpolean aldatuz etorri zaizkigu estilo berriak. Era berri bakoitzak bere izate berezi bat gorpuztu du. Eta, herriz-herri zabaltzean ere, herri bakoitzean bere berezitasun apartekoak hartuaz. Berezitasun horiek, inoiz, estilo

berriari sarrera eman zioten artistek berek beren gogoz eginak dira, eta hurrengo bertako herri artearen estetika kontzeptuetatik zertxobait harturik moldatuaz. Dena dela, herri bakoitzean beren giro berezi bat bete dute arte estiloek estetika edo kromatikaren aldetik.

Beraz, gure lur ttipian, inork ez beza eska bitxikeriarik edo besteengandik zeharo apartekorik; herri handiagoek ere ez dutenik. Mendebaldeko kulturaren —gizona lur hontan denez—, herri bakoitzak bere berezkuntzak baldin baditu ere, herriek oro elkarren arteko kulturazko harreman loturak aski estuak izan dituzte Harriarotik hona.

Are zabalago dira Neolitos garaiaeren ondotiko hezikera harremanak. Ordura arte Pirineoaren sarkaldean mugaturik zeudenak, muga zabalagoetan hedatuko dira.

Herri arteak berak aldakuntza guttirik iharraitzen du mendez-mende, estilo guztien gaindi eta batzuetatik zerbait harturik. Estiloak berak ere inoiz kutsatu ditu herri arteak eta orduan egiten ditu gureago. Baina herri arteari bide berri bat eman beharrea gaude, gaurkotu beharrea. Lehenago, Euskal Pinturaren Eskola garaiaeren aurretik, XIX. mendearen azken aldera zabaldu zen txaletak Euskal Herriko etxe zaharrak eredu harturik egitea. Era berean etxeetako *altzariak, L. Colas-en *L'Habitation Basque* eta *Le Mobilier Basque* ditugu lekuko. Gaur ordea, zaharra berritzea baino egokiagoa iruditzen zaigu sustrai zaharragoetan oinarriturik berri berriak sortzea. Lan egin nahi duten guztiei sortetarako grina iratzartuaz.

Baina hemen, Euskal Herriko artea eskolarik eskola burutu nahi dugu. Hontarako, eskola izateko nortasun indarra nabaritu den parteak, edo parterik nagusienak, bakarrik aipatuko ditut. Eskola bakoitza zer zen eta bertako artista edo maisurik aipagarrienak nortzuk ziren.

Gure lurrean elkar giroan loratu ziren eskola edo parterik nabarmenenak:

I.—Harri-aroa, II.—Herri artea, III.—Erdi-aroa, IV.—Pizkunde garaia, V.—Euskal Pinturaren Eskola eta VI.—Gaurko eskultura dira.

Eskola horiek loratzeko, Euskal Herriak bere historian une bereziak izan ditu, artetik kanporako kultura giroaz eta ekonomiaz zer ikusia dutelarik noski. Plastikako arteei loturik joaten dira gehienetan musika eta literatura, gizarte giro batek elkar lotu eta bultzatzen dituelako. Batzuetan politika, erlijio mugimenduak, ikerketak eta abar lotzen dira, Europako Pizkunde garaian hain nabarmen aurkitzen den bezala.

Eskola horiek kulturazko bizi-giroan mamituak direnez, hemen ez zaigu interesatzen bere gisara bakarrean lan bereziak egin dituen artistarik, ez; baizik, elkar giroan landuriko eskola bereziak eta eskola horien artista eredugarriak izan ezik. Hautapen honarako bi arrazoi erabili ditugu: a) Artezko mugimendu berezi bat, fenomeno hau gertatu den toki edo garaiko gizarte giroaren adierazgarria da; b) Eskolak hartu eta zabaldu dituen molde-erak garaiko artegintza gogoia adierazten digu, eta hau onartu zuen gizartearena.

Ene irudiz, artista bikain soil batek baino garrantzi gehiago du elkar-girotik sortutako eskolak. Baina, gainera, gure kasu honetan, artistarik hoberenak elkarren arteko laguntzaz, egindako eskolen buruetakoak dira hain zuzen: Antxieta (Pizkundean), Arteta (Euskal Eskolan), Oteitza (Gaurko eskulturan). Maisu horiek eskola osatzen duten neurri berean, eskolak ere beroiek egin bait ditu. Elkarren zordun dira gizartearen aurrean.

I. HARRI-AROKO ARTEA

Gure lurraldeetan, gizonaren arrastoa, behe Harri-arotik dator; baina artetzat har genezakeen lanik, tresneriatik aparte, ez da aurkitzen Harri-aroaren erdi-aldera arte. 1970ean Axlor-en (Dima, Bizkaia) Barandiaranek bilatu zuen harrizko irudia dugu zaharrena. Mustier-aldikoa (*Musturiense*), 40.000 urtetik gora izango ditu. *Homo primigenius*-engandik orain arte ezagutzen dugun agiri bakarra.

Goien Harri-aroko kultura, 40.000 urtez lehenagotik 8.000 arteraino, *Crô-Magnon* izeneko gizakien garaia, askozaz ere hedatuagoa aurkitzen dugu, materialez ugariagoa, aberatsagoa eta honegatik dugu ezagunagoa ere. Garai honen barruan badira *Auriñak-aldia*, *Solutre-aldia*, *Madalen-aldia* eta *Azilaldia* deitzen direnak, oso aberatsak artearen aldetik, eta arkeologuek Franko-Kantabriko kulturatzat aipatzen dutena. Gizonaren arterik zaharrena noski. Jakina, Harri-aro erdiaren azkenaldetik hasita goruntz.

Artearen ugaritasunez Madalen-aldiak du garrantzirik gehien, batez ere hormetako pinturengatik: Etxeberri, Sasixiloaga, Isturiz, Altxerri, Ekain, Goikolaua, Santimamiñe eta Venta de Laperra dira Euskal Herrian. Baina kultura honek gaurko Euskal Herria baino muga zabalagoak zituen. Frantziako Dordoina, Ariège eta Lot erresumetatik Espainiako Kantabriatik zehar Galiziara arte, ehun haitzuletik gora dira kultura berdintsu honen aztarnak dituztenak. Harrizko tresna edo lanabesak, hezur grabatuak eta abar, teknika berdinean landuak daude, mutur batetik besteraino. Baina hormetako pinturak haitzulo gutti batzutan bakarrik daude. Agerian dago hezikera berdinezko girotik heldua dela. Bai tresnetan eta bai irudiak egiteko moldeetan, era berdinak somatzen dira. Bateik bestera diren berezkuntzak oso ttipiak bait dira.

Orduko gizonek beren garaiko abereak dibujatzen zituzten, ihizan edo arrantzan aurkitzen zituzten abereenak. Hauen irudiak

hormetan, harrietan eta hezurretan egiten zituzten. Gizonak bizi ziren harpeetan eta berek erabiltzen zituzten harma, tresna eta lanabesetan. Inoiz eskulturak ere bai; buztinez edo hezurrez. Musikaren lehen arrastoak ere ordukoak ditugu, zeren Isturitzen eta Atxetan hezurrezko txilibituak aurkitu bait dira.

Horman dibujiak egiteko, azaltzen denez, hontarako toki egokiak aurkitzen zituzten edo bestela hormak lantzen zituzten. Hontarako ere bazituzten beren teknika bereziak: berezko formak aukeratuaz, Ekaingo bisontak egiterakoan bezala; edo aurrez egoki eratuaz, Altxerriko irudietan azaltzen denez; inoiz lerroak harriz irekiaz, Isturitzeko *orkatza egitean bezala; hurrengo, irudiaren barru eta kanpokaldeak zulaturik, lerroa kanporuntz utziaz, Altxerriko orkatza bere lepoan axeria duela agertzen den bezala; baina, gehienetan, ahal den hormarik berdinen bilatuaz, beste gabe pintatzen zuten.

Esan dugunez, pintatzeko eran ere bada kultura mugatu baten agiria. Molde berdinak iharraitzen dira, hasi Dordoina eta Ariège-tik eta Asturias alderaino, behinik-behin. Gaiak berdinak izatetik aparte, marrazteko estiloa ere berdintsua dute. Zeren, bazuten estilo berezi orokor bat, irudiak espresioz indartzeko parte batzuk handitu eta beste batzuk txipitu edo mehetuaz; tarte bat zuri utzirik prespektibak zaintzean, atzerago dauden zangoetan garbi azaltzen den bezala, pinturaren argizko alternantziak gordeaz.

Hontaz gainera, oraindik haruntzago joan gintezke. Errepi-katze ordenamendu bat ere nabari da; horma luzeetako frisuak dibujuz hornitzean, hutsuneen betegarri irudiak formaz aldatzean, eta abar. Hutsune betetze hauek ere, batzutan familia bateko abere taldeez. Honela dira Altamira-ko (Santander) bisontak, Ekaingo (Gipuzkoa) zaldiak, eta batez ere Lascaux-ko (Dordoina) *oreinak igerian, Rouffignac-eko (Les Eyzies) mamutak, eta Teyjat-en (Dordoina) bilatu zen hezur batean dagoen orkatz taldean batez ere.

Harpeak etxe zituzten gizon ihiztari haiek elkarren arteko harreman estuak zituzten, agertzen dugun Franko-Kantabriko lurretan.

Estilo gordetze hau, ez da Madalen aldikoa bakarrik, Auri-nak-aldian ere nabaritzen da, garai hontan egiten ziren hezurrezko eskulturetan ikus genezakeenez. Alde batetik makila-burutzat jotzen diren irudietan eta bestetik emakumezko irudietan. Emakumezko hauek, Harri-aroko *venus*-ak deitzera etorri dira. Gainera, irudien estilizatetik sinbolu abstraktu bat bihurtzen dira: Brassempouy (Landes), Lespugue (Garona goian), Laussel, eta Siereuil (Dordoina) ditugu mailaz maila adigarririk berezienak. Baina hauen kideak ere badira, Willendorf (Austria) eta Savignano (Italia).

Glaziarren ondotik ezagutzen da arte estiloen aldaketetarako grina, sinbolu hutsen abstrakzioetara joaz, Azilaldira arte. Mas d'Azil-go eskola horrela bait da. Gure eskualdean Ermittia, Azpitarte, Urriaga, Lumentxa, Atxeta, . . . harpeetako hezurretan bilatu dira hauetako aztarnak.

Hauek ditugu giza-gogoaren lehen kezken agerpenak, plastikazko artearen adieraz-bidez heldu zaizkigunak.

Adierazi dugun abstrakzio sinbologia, hutsera bihurtzen da. Gizonak, bere aurrerapen ibilian, bizi moldeak aldatzen ditu eta hauekin batean doaz ideiak eta sinesmenak ere aldatuaz. Aldakuntza hauen baldintzetara lotzen dira arteak ere.

Lehenago ihizatik eta arrantzatik bizi zen gizona, Mesolitos garaiko Azilalditik abere hezitzeak ezagutzen ditu eta Neolitos garaian *abelzaintza izango zen gizonaren bizi-era nagusia eta larreak aprobetxatzeko tokiz aldatuaz ibiliko zen udako lekuetatik negukoetara. Arte lanak zeharo sinbolista bihurtzen dira. Aurkitzen diren irudiak oso gutti eta irudipenezko zirriborro edo eskema hutsezkoak dira.

Garai hontan, monumentu berezi batzuk azaltzen dira: hilotzat egiten dituzten *trikuharriak, dolmenak. Naturelezaganako

sineskera nabari dute, guztiak sorkaldera begira egiten zituztenez; eta giza-hezurren artean lanabesak eta kutunak bilatzen dira, sineskera berrien adigarri. Lurrezko ontziak ere aurkitzen dira apaingarri abstraktuekin. Baita metalezko lehen arrastoak ere. Eta, ondoren, kultura mota honi iharraiki, *kromlech* deitzen direnak, lurrean biribilean ordenaturik eta *tinkaturiko harriak. Hauek ere, dolmenek bezala geografia aldetik leku jakin baten barnean estilo berezia dute, L. Pericot-ek estudiatu dituzenez; kultura hau, Atlantiko-Pirineoetan mugatzen da, erromanizazioaren aurretik izan zitekeen Euskal Herrian. Guttinez, esan genezake, euskal kulturaren sustrai zaharrak, hizkuntzarekin batean, garai hortatik datozkigula.

II. HERRI ARTEA

Herri artea geroago eta beherago doa, artesia guttituaz doanez gero.

Baina, lan hontan, plastikaren aldetik begiraturik adierazi nahi dugu, herri artearen beste sail batzuk utzirik. Hau da, literatura, musika, dantza, kirolak eta gainerako jokoak aparte utzirik. Pintura, eskultura edo hauen inguruko apaingarriak haintzat harturik.

Herri arte hau garai guztietako arte estiloetatik zerbait hartuaz heldu zaigu. Zerbait hartuaz, baina bere oinarrizko forma bereziak galtzeke. Garai bakoitzeko estilotik jasoa ere, herri arteak dituen *sigulu berezien jatorriasunari eutsiaz. Gurasoengandik se-meetara, belaunik-belaun heziaz etorri zaigu.

Badira herri artean Harri-aroko Madalen eta Azilaldirik eza-gutzen diren apaingarriak, Isturitz, Bolinkoba, Urtiaga... harpeetakoak, makiletan, *goruhardatzetan eta uztarrietan batez ere; *epaiki-hortzen erako kakoak, landare eta gainerako lerroak.

Harriero-berritik, Neolitos garaitik zenbait apaingarrizko lerro ere bai, giza eta abere irudi-eskemak, *izartegi sinboluen lehen agerpenak, eta abar.

Erdi-aroaren lehen parteko mende ilun haietako sinboluak maiz aurkitzen ditugu, *eguzki-lauburu, izar, epaiki-hortz, eta gainerako apaingarriak, gure garaira arte herriak bere gauzak edergarri janzteko erabili dituenak. Edergarri hauetako asko Erromatarren garaiko hilobietan ere presente dauden apaingarriak ditugu. Arabako Konstrasta eta Luzkando eta Nafarroako Gastiaingo hilobiak ditugu lekuko.

Baina, batez ere Bisigotiko garaiarekin zer ikusirik badute noski. Ziortza eta Elorrioko hilobiak, eta bigarren hontako hilarri biribilen edergarriak, eta Arabako Arkahiako *ponteak dituenak.

Era berean, Euskal Herriko erromaniko eta gotiko garaian ere hainbeste erabili ziren edergarriko apainduriak (Karolingio eta Bisigotiko garaian bezain ugari eta indartsu finkaturik erabili ez baziren ere) gaur arte gure herriko artesianian iraun duten edergarri ber-berak dira: Estibalitz, Durana, Idiazabal, Bilboko Santiago elizaren atarietan aurkitzen diren bezala.

Baina erromaniko garaitik pizkunde garaira arte, XII. mendetik XVI. era arte, aipatu dugun sinbologia hontaz aparte, badira gainerako gauza bereizgarriak: bataio-ponteetan eta kapiteletan agertzen diren giza-buruak, Artaizko buru hirukoitza eredu dela, Lusarreta, Elgetako Uriarte, Zumarragako Antigua eta beste zenbait tokitan harrian edo zurean landuak.

Erromaniko-gotiko garaietan dugun berezitasunik nabarmena, imajinak dira, gure herri artearen aberastasunik handiena noski. Hauen artean Andra Mari ugari eta ederrik badugu Lizarralde eta Anasagastiren gatalogatze eta istudioetan.

Euskal Herriko Andra Mari hauek ere, Kataluniako erromanikoak bere Kristoak eta Andra Mariak hain bereziak dituen bezala, edo Leon aldeko XIII-XIV. mendeetako Kristoren imajina ederrak bezala, beren estilo berezia dute. Erdi-aroan herriko imajinaginek egin zituzten Andra Mari horiek, beren estilo nabarmena izanik ere, lerro guttitan eta fotografia edo dibuju gabe ez da erraza

dituzten berezitasunak garbi adieraztea. Baina, aipatu ditugun egileen lanetara jotzen badugu, bertako argazkiak ikustea nahikoa da haien jatortasunez ohartzeko. Bista ohitu ondorean, begirada bat aski da zein imajina mota zein ingurutakoa den jakiteko ere.

Herri artea oso landua eta ugaria dugu Euskal Herrian eta bere nortasuna ez dio ematen holako imajinak eta halako ontzi edo tresnak soilik, baizik herri artean aipatzen ari garen gauza oro da kultura mugatu bat gorpuzten duena. Guztiotan aurkitzen bait dugu nortasun heldu bat, herri jatortasuna nabari zaiona.

Lan handietan, arkitektura bera dugu, herri arkitektura, bai etxeetan, bai elizetan: ermita, dorre-zahar, baserri, eta abar. Eta hauen egitura estiloez gainera, berauetan aurkituko ditugu aipatu-tako edergarriak, herriak berak erabiliaz irauneraziz ekarri dizkigunak, *ateburuetan, *altzarietan (kutxetan batez ere), ontzietan, eta abar; harrian, burdinan, zurean eta *ehunezko oihaletan. Denak etxearen apaingarri.

Lan ttipiagoak izanagatik, oso gauza bereziak ditu Euskal Herriak bere hilarri-biribilak, *argizaiolak, ontziak (kaiku, *kuxuska...), makilak, errosarioak, guztiek argi asko agertzen digutela berezitasun eta ugaritasunik.

Gai hontaz anitz istudio bada egina, Veyrin, Colas, Barandiaran, Frankowski, Yrizar, Zabalo, Caro Baroja, Peña Santiago, Manso de Zuñiga eta bestek. Baina oraindik ez dugu uste gai agortua denik, baizik bada hontaz egitekorik, bada zer bildurik eta zer istudiaturik.

III. ERDI-AROKO ARTEA

Erdi-aroan ere, Europako mendebaldeko kultura orokorra ez zen gauza monolitiko bat, herriek elkarren arteko harremanak aski libreak eta zabalak zituzten, kulturak ez zuen muga jakinik;

baina hala ere herri bakoitzak bere era berezia agertzen du, toki bakoitzeko hezikera giroak eraginik.

Euskal Herrian Erdi-aroaren lehen parteko materialik oso gutti heldu zaigu gure gizaldira arte.

Arkahiako ponteak, Ziortzako hilobia eta beste gauza gutti batzuk ditugu bisigotiko agiritzat. Karolingio aztarnak berriz Aralarko San Migelen, eta bizantino esmalteak *erretaula toki berean. Arginetako hilobiak (IX. mendekoak), Astigarribiako elizaren sortaldeko horma eta beste. Urri dira arkeologiak argitu dituen agiriak. Baina Erdi-aroaren bigarren parteaz atera genezake esatekorik.

Egia esan, oso nekeza da bertakotasunaren indarra monumentu handietan aurkitzea, garaiko estilo modaren korrenta eliza handiak eginaz sartzen zelako, bai hemen eta bai beste erresumetan. Baina hala ere, erromanikoa tokian tokiko herri artearekin asko baliatu zen; gure lurretan ere badu horrelako adigarriak.

Erromaniko artearen aberastasuna eta ugaritasuna argi ta garbi nabari da Nafarroan eta Araban, zerbait guttiago Zuberoan eta Baxenabarren, eta urri Bizkai-Gipuzkoetan. Nekazaritzaren ekonomiak agintzen zuen garai hartan, lurrik aberatsenetan nabarmen azaltzen zaigu arte estilo horien ugaritasuna. *Nafarroan*: Leire, Iranzu, Orreaga, Oliva, Iratxe, Tudela, Sangotza, Lizarra (azken hiri hontan Granada de Ega-ko Dukearen jauregia ere bai, Nafarroako Antso VI. aren bizi-leku izana); gainera hegoalde-rago ugariago eta aberatsago, laborantza bera aberatsago zen neurri berean. *Zuberoan*: Saint-Blaiseko erromes ostatu zaharra, Santa Engraziko eliza eta abar. *Araban*: Estibalitz, Armentia, Tuesta eta abar. *Bizkai-Gipuzkoetan*, esan dugunez, urriago aurkituko ditugu, baina hala ere, ate, leiho, bataio-ponte, irudi, . . . izan zirenen lekuko. Seguro asko, cz Araba eta Nafarroan bezain aberatsak, edertasunean, handitasunean eta ugaritasunean, baina bai badira Erdi-aroko artearen ageri zihurrak. Aipatu ditugun izan

zirenen zatietattik aparte. Bakioko San Paleu eta San Miguel Zume-
txagakoa ditugu lekukorik berezienak. Era berean ez bada ere,
zerbait beranduagokoa delako, Galdakanoko Andra Mari.

Pizkunde garaiaren hasieratik, batez ere Amerikako salmen-
tetatik sortu zen merkataritzari esker, ola-zaharren eragintza eta
indartzea etorri zen eta ekonomiaren bizkortzeak girotu zuen mo-
numentu berriak eta hobeak jasotzea, inoiz lehen zahar eta ttipia-
goa zen toki berean. Burdinoletan lana ugaritzeak, esku-lan gehia-
go behar zuen, herriak jendez gehitu ziren eta eliza handiagoen
beharra ere bazen. Handitze horietan, inoiz, lehenagoko zatiak
aprobetxatu ziren eta hor ditugu estilo zaharren agiritzat.

Erdi-aro hontan arkitekturazko monumentu handi horien bi-
dez adierazi zen batez ere arte edertasunaren sentimena, eta
herriak hortara ahalegindu ziren.

Aipatu ditugunak baino monumentu ttipiagoak ugariago di-
tugu. Batzuk oso bereziak gainera: Eunate, Uxue, Artaiz, Done-
zaharre...

Giro hartako langintza haien teknikak, lanok egiten ari ziren
maisuengandik ikasleetara igarotzen ziren, zuzenean, bestelako
eskolarik gabe. Artistek ez zuten oraindik beren izenik agertzen.
Beren buruak gordetze honek misterioz bete ditu haien lan handiak.
Gotikoaren amaieran eta Pizkundearekin hastean ematen dituzte
lehen aldiz beren izenak. Hemendik aurrera, beren aurpegia ager-
tuko zuten. Baina, ez ordea herri artegintzan iharraituko zutenek;
hauek beti bezala izenpetu gabe egin dituzte beren lanak.

Nafarroako erromanikoak Akitania aldekoan ditu bere iturriak,
Sobrarbe aldekoak ere bere partea duela. Bestalde, arestian agertu
dudan bezala, tokiko herri arteak ere izan zuen bere emaitza.
Arrazoi honegatik ditugu Leireko kriptak eta Artaizko eliza, adibidez.
Apaingarriztat erabiltzen ziren sinboluak ordurako herri artean
erabiliak ziren.

Bizkaiko erromanikoan, inongo kutsurik izatekotan, XII. men-

dearen erdira arte Irlanda eta Bretaina aldekoarekin ditu bere kideasunak, eta erditik atzeruntz nolabait ere agertzen da Leon eta Gaztela aldekoarena, Gaya Nuño-k bere istudioan dioenez.

Gotikoa, ugariagoa eta aberatsagoa da, noski. Baionako katedrala, Iruinekoa, Gasteizko zaharra, Oliteko gaztelua, Bilboko Santiago, Ziortza, Lekeitio, Erandio, Getaria, Arrasate, Deba...

Hemen ere herri arteak bere partea izan du, Zumarragako Antiguano bezala. Baina, gotiko garaian herri artearen influentzia eta indarra irudietan datza, batez ere imajinagintzan. Garai honetako imajinek era oso berezia dute, eta imajina horien artean Andra Mari askok. Hauetan aurkitzen dugu berezitasunik nabarmenena. Etxeen arkitekturari, Erdi-aroko dorre-etxeak. Hauek, gehienetan kuadratuak ziren; hiri baretik kanpora zeudenak gehienetan muino batean: Muxika, Elgetako Jalotza, Foruako Urdaibai, Iruiritako Dorrea eta Oinatiko Zumeltzegi bezala. Edo, bestetan, harresi batez inguraturik, Mendoza, Muñatones, Ursua, berritu aurretiko Butrongoa bera eta abar ditugu adibide ederrak. Hauetako asko ahaide nagusien guduak zirela eta *eratxiak izan ziren baina, hala ere, beste asko zutik heldu dira gure mendera arte.

Erdi-aroarean hondarrean, Pizkunde garaia hastapenetan, agertzen dira artisten lehen izenak, eta euskaldunak ere baziren Espainiako eliza handien egileen artean, K. Etxegaraiak bere *La tradición artística del pueblo vasco*-n adierazi zigunez. *Joan de Arandia* dugu, XV. mendearen azkenaldean, egile ezagunetakoa: 1492-1496 urteetan agertzen zaigu Valladolid-en Santa Cruz eta San Gregorio kolejiogintzan eta Santiago-koa berritzen, eta gainera San Benito-ko eliza egiten, arkitektu bezala. Arandia hau elgoibartarra zen. *Ortuño de Boillar*-ek Ereinoko (Bizkaia) semeak, Yeste (Albacete) hiriko eliza-nagusiaren ojal partea bukatu zuen, arkitektu bezala, 1503an. *Joan de Olotzaga* izan zen Huesca-ko katedrala handitzea proiektatu zuena. Honen lehen aipamena 1497koa da. Nafarroa eta Aragoiko errege Joanek kontratatu

zuen, eta Ricardo del Arco-k eman zituen agirietatik dakigu: *Encargó el proyecto y el presupuesto al maestro Juan de Olotzaga, vizcaino o navarro de nación (Las grandes iglesias españolas. La fábrica de la Catedral de Huesca, R. del Arco)*. Baina Etxegarairen ustez, Olotzaga hau gipuzkoarra izan zitekeen. Harekin batean, XV. mendearen azken parte hortan, Huesca-ko katedralean parte hartu zuten maisu eta *harginen artean ditugu: *Fernando de Lonbierre (Lumbier), maestro Penya, Pedro Ligarate eta Migel de Idroaga*, denak *maestre* nafar bezala agertzen direnak.

Beranduko gotikotik Pizkunde garaira igarotzean agertzen zaigu *Pedro Díaz de Oviedo*; ez zen Euskal Herriko semea, baina Nafarroako Erriberan, XV. mende hondar hortan, bera hasi zen lehen aldiz hispano-flamenko erazko artegintzan. Honen lanik handienetakoa Tutrako katedraleko erretaula nagusia da. Honen ondotik etorri ziren bertako artistak estilo berritzen.

IV. PIZKUNDE GARAIA

Euskal Herriko artean, herri artea alde batera utzita, zabal-kundez eta aberastasunez Pizkunde garaia dugu goren. Artista ugari zen eta arte lantegiak ere ez gutti. Baina batez ere eskulturak du indar handia eta bertarako ez-ezik herbestera ere lan asko egin zen.

Garaiko maisurik bereziena *Joanes Antxietakoa*, azpeitiarra izatez, bere lantegiak Iruinean zituena.

XVI. mendearen hasieran sustraitzen da Euskal Herriko Pizkunde garai hura, plateresko estiloetatik hasita. Orduko artistarik gehienek ez zituzten oraindik beren lanak izenpetzen; bestalde, garai hartakorik agiri idatziak ere urri dira eta argi gutti ematen digute. Mendearen erdialdea baino lehen hasi zen platereskotik erromanista estilorako aldakuntza eta une berean ager-

tzen zaizkugu izen batzuk: *Pierres Picart* frantsesa, beste gauza askoren artean Oinatiko Unibertsidadearen aurrekaldea egin zuena; *Joanes Ayalakoa*, gasteiztarra, Ziortzako erretaula platereskoaren egilea; *Andres Araozkoa*, gipuzkoarra noski, besteren artean Genevilla eta Eibarko erretaulen egilea; *Joanes Madariaga*, *Gabiria* anaiak eta abar.

Horien ondorean agertzen da *Joanes Antxietakoa*, erak aldatuaz erromanista taxuz ari delarik. XVI. mendeko imajinagintzan eraberriaren goi mailak hartu zituen.

Erromanista eraz, Juan de Juní frantzitarra aurreratu zitzaion Spainian. Juní, bere aldetik, della Quercia eta Migel Anjel-en bideetatik zetorren, hauen jarraitzaile bezala. Eta Antxieta Valladolid-en berarekin, Junírekin lanean jardungo zela uste da. Hala ere, badira uste dutenak, Juníren kutsua ukatu gabe, Italian ikasketak egin izan zitekeela. Baina hortaz ez dakigu gauza zihurrik. Bere gaztaroko berri gutti dugu. Zenbait kontratutatik dakigu gipuzkoarra zena, toki askotan ibili ondoren Iruñean jarri zuela bere irudigintzako lantegia eta Iruinean bertan hil zela 1588an.

Usteak uste, hau bai, Juní bera zen Antxietaren eskultura gehien estimatzen zuena, haren *hilburukoan agertzen denez; Medina de Rioseco-n bukatzeke uzten zuen erretaula ez zuen nahi inork amai zezan, Joanes Antxietakoak izan ezik. Beraz, laudorio handiagorik ez da erraz.

Baina Antxietaren estiloak bere era bereziak ditu bolumenetan eta hauen ordenamenduan. Honegatik, eskola berezi bat finkatu zuen, Pertsonalidade handia ematen diona, eta berarekin ikasiak eta bere jarraitzaileak ez-ezik inguruko beste batzuk ere kutsatu zituen. Hauen arteko: *A. Bengoetxea*, *P. González San Pedro*, *N. Ruiz de Zubieta*, *Lope de Larrea*, *B. Inberto*, *D. Bidarte*, *D. Luso*, *J. de Berrueta*, *Jeronimo Larrea*, *Joan Iriarte*. Eta neurri batean *J. Baskardo* bera, Euskal Herrian barrokoari hasiera eman zion eskultorea.

Barrokoaren sorreran ahaztu ezina dugu *Martin Basabe* aulestiarra, bere herrian lantegia zuena; baina Antxietaren inguruko horiekin ez zuen ezer ikustekorik bizkaitar honek.

Beste anitz ere badira Antxietagandik aski aparte zeudenak Pizkunde garai berean: *A. Gaztelu*, *D. Segura*, *B. Gabadi*, *Jiménez de Alsasua*, *Biniés*, *Obray* eta abar. Herriak berak onartu zuen era hori eta alde guztietatik ziren lanen eskariak. Ekonomia ere aski sendoa zen, eta Bizkaian, Iruinean, Lizarran, Tutran eta beste zenbait tokitan zituzten artista horiek beren lantegiak.

Nafarroa lehendik ere arteaz aberatsa zen, baina Bizkai-Gipuzkoak garai hontan hornitu ziren egundoko arte aberastasunez. Eta ekonomiak zer ikusi handia izan zuen hontan. Ordura arte nekazaritza aurretik joan bazen ere, orduan hasten da Bizkai-Gipuzkoetan aintzinatik goraka zetozen burdin-olak gaineratzea. Ameriketak aurkitu eta burdinazko tresnen salmentak ugaritzean etorri ziren ondasunak.

Pizkunde garai hontan, eskultoreak haina ugaltu ez baziren ere, pintorerik ere ez zen falta. Nafarroan Ororbia eta Agredako maisu izengabeez gainera *J. Bustamante*, *M. de Latorre*, *J. Lunbier*, eta abar; Gipuzkoan *Castillo Negro* eta *Breheville* familia-koak eta Bizkaian *Vázquez*, *Mendieta*, *Bedia* eta abar. Bilboko pintura eskola baten berriak ere heldu zaizkigu.

Garaiko arte ugaritasuna oso nabaria da. Gainera, euskaldun artistek lehen aldiz zabaltzen dute beren artegintza herbesteetara eta Aragoi, Gaztela, Leon, eta bestetan aurkitzen dira hemengo semeen lanak. Baziren artegintzan herbesteetan bizi zirenak ere; adibidez: Gascó edo *Joan Navarro* Tafallako semeak lan handiak egin zituen Vich-en, eta *Baltasar Etxabe* zumaitarra izan zen Mexico-n Europako pinturaren eskola sortu zuena.

Lehen lehenago ere, Erdi-aroan, beste horrenbeste gertatu zen euskaldun hargin eta arkitektoekin, katedral batzuetako agerrietan agertzen denez.

Giro honen barnean bada beste arte ekintza berezi bat ere, giro berari itsatsia dena: euskaldun kaligrafuak. *Joan Itziar* durangoarra, *Arte de escribir*-en egilea, orduko kaligrafuen artean European famatuenetako bat. *Pedro Madariaga* arratiarra izan zuen ikasle eta jarraitzaile aurreratuen. Geroztik hemengo kaligrafuen entzutea handia izan zen.

Arkitektura, estilo berezi bezala, eliza batzuk *gotico vasco* deitzera etorri diren teilatupeko uztak garai hortakoak dira. Gotikoan hasi ziren Zuberoako dorre hirukoitzak ere, pizkunde garaian indartu eta ugaritu ziren. Jauregietan ere abantaila handiak eza-gutu ziren. Hauen arteko ditugu Lili (Zestuan), Aranguren (Orozkon), Legazpirena (Zumarragan), eta abar. Etxe eredugarririk ere bada Goizuetan, Hondarribian, Lesakan, eta abarretan.

V. EUSKAL PINTURAREN ESKOLA

Gizarte giro jakin baten inguruan sortu zen Euskal Pinturaren Eskola. Foruen galeratik sortu zen euskal kezkek mugitu zituen kultura saileko ekintzak, politika, jakintza, ikerketak, musika, literatura eta abar. Era guztietatik hasi zen holako suspertzea, aurrera begira bere frutuak emango zituena. Suspertze horren ondorioz, plastikazko arteetan ere bere eragintzak izan zituen. Euskal kulturaren pizkunde berria sortu zen. Gizarte giro berezi baten eragina zen eta euskal kultura bere bideak urratzen ari zen, lehengo bere sustrai zaharretan oinarriturik loratze berri baten bila.

Giro hori, elkartasunezko kontzientziaz jabetzeaz, helburu batzuk burutzeko bide urratzea zen.

Hastapenetan, Baionan eta Bilbon genituen erromantikoen garaiko pintura eskolarik aipagarrienak. Baionan *Leon Bonnat* (1833-1922) zen maisu, eta ikasleen artean aurreratuen bat izan

zuen *Georges Berge*s. Bilbon, ordea, ez zen maisu jakinik, 1872an *Antonio Maria Lekuonak* (1831-1907) bere eskola ireki arte. Lekuona Bilbora heldu zenean, bertako artistak oraindik histori gaiez eta erromantikoen eraz ari ziren. Lekuona, lehen aldiz, bertako herri gaiak erabiltzen hasi zen. Lekuonaren eskolan hartu zituzten beren lehen ikasketak geroago pintore ospetsuak izango ziren askok. *Ginea*, *Regoyos* eta *Giard* agertu ziren ondoren eta hauek jarri zituzten oinarririk tinkoenak.

Batez ere *Regoyos* asturiarrak eta *Giard* bizkaitarrak ekarri zituzten Pariseko haize berriak, orduko inpresionismoari gure lurretan hasiera emateko. Ondoren, bide beretik, *Iturrino* eta *Losada* etorri ziren argiz inguratutako pinturagintzan.

Lehen urrats horiengatik, era guztietako kritikak jaso zituztenarren, atzetik zetozenak bide berean finkatuago jarriko ziren. Aurrerantzean, Bilbon lehen ikasketak egin ondoren Parisera abiatuko ziren. Beraz, San Fernandoko eskola alde batera uzten hasten dira, eta Madrildik igaroak ere Parisera doaz. Geroztik, Pariseko giro berriak emango du argia. Eta horrela datoz artistak geroago eta helduago, eta heldutasunak berekin ditu bertako era berri bat sortzeko kezka. Elkar giroko kontzientziaz jabetu ziren eta hori zen eskola berezi bat sortzeko beharrezkoena. *Etxebarria*, *Arteta*, *Arrue anaiak*, eta abar. Parisen bertan, Euskal Herriko pintoreek *Pako Durrio* zuten ordezkari bezala laguntzaile. Eta hemen, *Juan de la Encina* zuten beren lagun kritikatzailerik.

Parisetik itzultzen direnak girotzen dute Bilbo. Elkarte bat sortu zuten, beren arteko harremanen lotura izateko. *Zubiaurre* anaiak hurbiltzen dira, eta *Tellaetxek* ere gogotik hartzen du bide bera. Mugimendu berak eraginda, *Asentzio Martiarenak* (1884-1966) sortzen du Donostian bertan antzerako eskola, Bilbokoari aski loturik, eta eskola honen inguruko ziren *Jesus Olasagasti* eta *Daniel Vázquez Diaz* (gero, gudostean, honen hinguruan sortu zen Madrilgo eskola berria).

Eskolaren helburua, elkar-giroko moldez aritzea zen, bakoitzak beretasuna utzi gabe. Pinturan, erabili behar ziren gaiak baino garrantzizkoagoak ziren pintatzeko erak, koloreak eta teknikak.

Elkar-giro edo kolektibismo hontatik gaindu ziren eskola tinkoago bat burutuko zuten maisuak. Eta maisutza hartu zuten horiek irakaskintzarik zabaldu bazuten ere, giroari eta inguruari ez zioten gutti zor.

Nere ustez, maisurik inportanteenak izatera heldu zirenak, honela ordenatuko nituzke, gutti gora-behera, bakoitzaren me-rezimenduekin.

Aurelio Arteta, post-cezannismotik bere gisara bide berriak ireki zituen. Bolumenak, argien alternantziak, euskal mentalitatean gogoko hartuko ziren koloreak, gizakiak eta formak, herriak berak ere ontzat emango zituenak. Inork baino indar handiagoz jaso zituen Euskal Herriko bizitza erak bere oihaletara: laborariak, itsas-gizonak, olagizonak, eta abar. Bere obra nagusitzat daude Madrilgo Banco de Bilbao-ko 12 freskoak eta Logroño-ko Seminarioko absideko *Apostoluen bokazioa* delako freskoa. Hauetan, Puvis de Chavannes eta Gauguin gogoratzen badizkigu ere, berekiko sorketa indarra ukatu ezinezkoa du.

Juan Etxebarria, injinerua izatez, bere ofizioa utzita 27 urtekin oso-osoan pinturara eman zena. Diruduna zenez, bere inguruko artistei asko lagundu zien premia larrietan zirenean. Artista bezala, koloreaz biziki arduratzen zen eta lehenengo erretratu psikologikoak berak egin zituen (lehenengoak esateaz, irakurleak ulertuko du Euskal Herriaz ari garela). Renoir, Cézanne eta Gauguin gogoratzen dizkigute haren lauki batzuek.

Frantzisko Iturrino, bertako gairik gutti erabili bazuen ere, bestelako gaiekin baliatuaz baina hemen egosi zen post-cezannismo bereziaren hildotik lan egin zuena. Matisse, Renoir, Cézanne zituen maisurik gogokoenak.

Julian Tellaetxe, itsas-giroa maite zuena eta bere pintzelen

araura Kantabriko hegalen eta bertako gizonen berri eman ziguna, itsas-gizonaren kezka eta indarra, baina batez ere zuriak erabiltzeko eran maisua, pintzelada berdintsuen bidez hainbeste mota desberdin menderatzen zituena. Vázquez Díaz batek ez zion gutti zor.

Jesus Olasagasti, Artetaren iharraitzaile eta honen teknikak zintzoen eraman zituena. Oihalak pintatzeko eran eta koloreetan Arteta bera bezain ona izatera heldu zen. Akatsik izatekotan, Arteta gandik jaso zuen teknika eta estiloa gorago ez eramatearena izango du, gehiago ez eboluzionatzearena, eta ondorengo artistei aurretikoen loturatik gerora begira ez laguntzearena.

Beste asko zituzten inguruko. Denak aipatzea aspergarria litzake eta maisu horiengandik hurbilen ibili zirenen izenak bakarrik emango ditugu: *Manuel Losada*, lehen ere aipatua; *Benito Barrueta*; *Arrue anaiak*, lau ziren baina *Alberto* eta *Ramiro* ditugu aipagarrienak; *Zubiaurre anaiak*, aparteko eraz landuaz ihardun baziren ere, ez zebiltzan euskal eskolatik hain urruti; *J. Urrutia*, *J. Aranoa* eta *J. M. Uzelay*, elkarrengandik berezirik baina eskolari zeharo loturik.

Orduko Bilboko giroak bere indarrez zabaldu zuen Euskal Herri guztira pinturagintzako era. Donostian Martiarenaren eskolaren bidez, Nafarroan *Ziga* eta *Basianok*; Araban *Maetzu*, *Ortiz de Urbina* eta *Amarika*; Ifarraldean *Veyrin* eta *Txoribit* . . . , guztiak errotik heldu zioten ekintza berriari.

Gerratearekin bukatu zen eskola hura, bere iharraipen pikortuan gutti batzuek iraunez, baina mugimenduaren trinkotasun hura aspaldi suntsitutzat eman genezake.

VI. GAURKO ESKULTURA

Gaurko Euskal Herriko eskultore batzuk oso ezagunak ditugu

mundu zabalean. Baina eskultoreen ospe handia bera baino garrantzizkoagoa zaigu hauen eskola finkatua.

Eskola hau, beharbada, ez da Jurgi Oteitza konformagaitzak nahi bezain sendoa, baina ukatu ezinezko eskola behinik behin. Eta arte eskola bat burutzea ez da noiz nahi lortzen den fenomeno bat. Eskola honek bere bide urratze luze eta latzak izan ditu. Eta nekeok buruturik, hor dugu eskola bat. Gizarte giro hobe batean loratu bazen emaitza hobeagoak izango zituena beharbada, baina herriaren nekeen kezkek nabari dituela heldu zaigu. Kontuan izan, herrian bertan kontzientzia elkartu bat burutu ezin den garaia dela, kultura desberdin bi elkarrekin borrokan ari diren garaia. Honegatik da hain nekeza Jurgik nahi lukeen tinkotasun hori.

Eskola sendoagoa eta ugariagoa izan zitekeen. Baina gure eritziz, eman behar zuen guzia emateko du eta fruitu emaitza onurakorragoak espero ditugu.

Eskola bada. Eta, Jurgiren eritziz, eskola batek berekin du familia baten elkartasuna. Eta hala izan behar du, elkartasunak handiagotzen gaituelako eta norberekeriak urritu eta ttikitu. Hau da ber-berak oraintsu esana.

Egonezinez urduri bizi den maisu honek, presa du eskola sendo eta zabal bat lortzeko. Ideien etorri azkar eta ugaria duen gizona, eta asmo guztiak bat-batean finkatu nahi dituen, pentsa bezain azkar egintza ikusi nahirik. Korrika iragan nahi ditu aspaldiko urteetan lo edo gauaren lausoan galdu genituen herri sentimenetatik urruntzen gaituzten une luze haiek.

Eskola hau ez zaigu aski. Zerbait ugariago, zabalago eta sendoagoa behar dugu maisuaren eritziz. Baina ukatu ezinezkoa dugu egungo eskultura eskola. Elkar-lanean ari ez badira ere, elkarren kideko dira; guziek iturri bateko uretik edan dutenez gero, lehen ikasketa berdinetik sortuak dira. Eskola iratzartu

zuen eta bere eragile izan dena, *Jurgi Oteitza* dugu, gure arte historian tokatzen zaionez.

Iratzarte honek, egungo pintura ere kutsatua du, baina ezin esan dezakegu pinturan, gaur egun, eskola berezi bat dugunik, plastikazko arteetan eskola izateko behar den kidesuna lortzeko duenez gero. Beharbada zerbait inportante lortzeko momentu punterengo batean bizi gara, nabari den kezka eta dinamika ikusirik. Arte berriek daramazkiten joerak ikusirik, badaiteke, kidesun baten inguruko era inoiz ez burutzea. Eta pintore bakoitza *narotasunez abiatu da, bakoitzak bere gisara jardunez, eskolen joera eta loturetatik urrunduaz.

Ongi merezirik ospe handia duten pintoreak baditugu, mende honen hasierako euskal-eskolaren jatorrietan sustraituak eta bertatik eboluzioari jarraituaz edo loturik; eta beste asko, *oinburuak ukatuaz, zerbait berri sorteraziaz. Baina eskolatzat jo genezakeen era zihur batera heldu gabe.

Eskolak behar duen heldutasun hau, eskultura nabarmen aurkitzen dugu: ez beharbada nahi bezain indartsua eta hedatua, baina bai eskola deitzeko hainakoa.

Egungo euskal eskultura bere era berezietz ezagutzen da, familia bat gorpuzten du, elkar giroko kontzientziaz heldutako zerbait, eta honen lehen eragile eta maisu *Jurgi Oteitza* dugu.

Elkar giroko arte honek, maisu bat izatetik aparte zer berezi duen? Arbasoen sustrai zaharretan sakonduaz, lehen gizonen arte era zaharretaraino joaz eta gaurko gizonei naturalezaren aldakuntzetatik dimentsio berriak deskubritu dizkio. Eskola osatzeko agertu ziren jarraileak: *E. Txillida*, *N. Basterretxea*, *R. Mendiburu*, *R. Ugarte*, *Larrea*, *Azpiazu*, *G. Andonegi*, *T. Egibar*... bakoitza bere erak hartuaz eta landuaz joanez. Maisuaren fruitu eta irakaspenetatik abiatuaz, familiaren barnean, bakoitzak bere gisako erak burutu ditu. Artista *andana honek euskal artearen historian arlo berri bat landu du.

EUSKAL ARTEA—J. San Martín

I.—Harri-aroa

- A. AGUIRRE, **Materiales arqueológicos de Vizcaya**. Bilbao, 1955.
- T. ARANZADI, J. M. DE BARANDIARAN y E. EGUREN, **Exploraciones de la caverna de Santimamiñe**. Bilbao, 1925-1935.
- J. M. DE BARANDIARAN, **El Hombre prehistórico en el país vasco**. Buenos Aires, 1953.
- J. M. DE BARANDIARAN, "La cueva de Altxerri y sus figuras rupestres". **Munibe**, t. XVI. San Sebastián, 1969.
- J. M. DE BARANDIARAN, **Lehen euskal gizona**. Dcnostia, 1972.
- J. M. DE BARANDIARAN y J. ALTUNA, "La cueva de Ekain y sus figuras rupestres", **Munibe**, t. XXI. San Sebastián, 1969.
- G. LAPLACE, "Les grottes ornées des Arbailles". **Eusko-Jakintza**, vol. VI. Bayonne, 1952.
- A. LLANOS, "Resumen tipológico del arte esquemático en el país vasco-navarro", **Estudios de Arqueología Alavesa**, t. I. Vitoria, 1966.
- J. MARINGER y H. G. BANDI, **Arte prehistórico**. Basilea, 1952.
- E. PASSEMARD, **Les stations paléolithiques du Pays Basque**. Bayonne, 1924.
- E. PASSEMARD, "La caverna d'Isturitz en Pays Basque". **Préhistoire**, t. IX. 1944.
- B. OTAEGI, **Lehen gizarteak**. Bilbao, 1971.

II.—Herri artea

- Anuario de Eusko-Folklore**. Vitoria-San Sebastián, 1921...
- T. DE ARANZADI, **Etnología del país vasco**. (Geografía General del País Vasco-Navarro. Vol. general) Barcelona, urte gabe.
- A. BAESCHLIN, **La arquitectura del caserío vasco**. Barcelona, 1930.
- J. M. DE BARANDIARAN, **Estelas funerarias del País Vasco.—Euskalerriko illarri-biribillak**. San Sebastián, 1970.

- J. CARO BAROJA, *Los Vascos*, San Sebastián, 1949.
 L. COLAS, *La tombe basque*. Biarritz, 1923.
 E. FRANKOWSKI, *Estelas discoideas de la Península Ibérica*. Madrid, 1920.
 J. A. DE LIZARRALDE, *Andra Mari* (vols. Guipúzcoa y Vizcaya). Bilbao, 1926-1934.
 H. OSHEA, *La Maison Basque*, Pau, 1887.
 L. P. PEÑA SANTIAGO, *La "argizaiola" vasca*. San Sebastián, 1964.
 L. P. PEÑA SANTIAGO, *Arte popular vasco*. San Sebastián, 1969.
 L. URABAYEN, *La casa de Navarra*, Madrid, 1929.
 VARIOS (batzuk egina), *V Congreso de Estudios Vascos*. Vergara, 1930.
 VARIOS (batzuk egina), *Arte popular vasco*. (Edic. Gurea). San Sebastián, urte gabe.
 P. VEYRIN, *L'Art basque ancien*, 1926.
 J. DE YRIZAR, *Las casas vascas*. San Sebastián, 1929.
 P. Y J. DE ZABALO, *Arquitectura popular del país vasco. Grafía y ornamentación de la rotulación vasca*. Buenos Aires, 1947.

III.—Erdi-aroa

- A. APRAIZ, "La historia del arte del País Vasco", *Hermes*, t. II. 1918.
Arte (Vol. **Primer Congreso de Estudios Vascos**, pp. 741/842). Oñate, 1918.
Arte (Diccionario Enciclopédico Vasco, vol. III.—Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco). San Sebastián, 1971.
Boletín de la Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de Navarra. Pamplona, 1910-1935.
Catálogo Monumental. Diócesis de Vitoria. (tomos: I, Rioja alavesa; II, Treviño y Campezo; III, Vitoria). Vitoria, 1967-1971.
 C. DE ECHEGARAY, *La tradición artística del pueblo vasco*. Bilbao, 1919.
 C. DE ECHEGARAY, *Arquitectura — Monumentos de Guipúzcoa*. I—Monumentos religiosos. II—Monumentos civiles. Barcelona, 1921.
 GAILLARD — LOJENDIO, *Navarre Romane*. París, 1968.
 J. A. GAYA NUÑO, *El románico en la provincia de Vizcaya*. Madrid, 1944.
 S. HUICI y V. JUARISTI, *El Santuario de San Miguel de Excelsis (Navarra) y su retablo esmaltado*. Madrid, 1929.
 M. LEKUONA, "Erromanikoa Gipuzkoan", *Egan*, 1957, 1958, 1960.

- J. SAN MARTIN, "En torno a los testimonios del arte románico en Eibar.—Aportación a la bibliografía para un estudio del románico en Guipúzcoa", *Boletín de la R.S.V.A.P.*, XXV (1969), pp. 409/422.
- J. DE YBARRA Y P. DE GARMENDIA, *Torres de Vizcaya*. Madrid, 1946.
- J. DE YBARRA Y BERGE, *Catálogo de Monumentos de Vizcaya*. Bilbao, 1958.

IV.—Pizkunde garaia

- A. APRAIZ, "La historia del arte del País Vasco", *Hermes*, t. II. 1918.
- M. A. ARRAZOLA, *El renacimiento en Guipúzcoa*. San Sebastián, 1967-1969.
- Arte* (Vol. *Primer Congreso de Estudios Vascos*. —Oñate, 1918—, pp. 741/842). Bilbao, 1919.
- Arte (Diccionario Enciclopédico Vasco*, vol. III.—Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco). San Sebastián, 1971.
- T. BIURRUN, *La escultura religiosa y Bellas Artes en Navarra durante la época del Renacimiento*. Pamplona, 1935.
- J. CAMON AZNAR, *El escultor Juan de Ancheta*. Pamplona, 1943.
- J. R. CASTRO, *La Escultura en Navarra en el siglo XVI*. San Sebastián, 1936.
- J. R. CASTRO, *Cuadernos de Arte Navarro* (vol. a. Pintura). Pamplona, 1944.
- J. R. CASTRO, *Cuadernos de Arte Navarro* (vol. b. Escultura). Pamplona, 1949.
- Catálogo Monumental. Diócesis de Vitoria*. (tomos: I, Rioja alavesa; II, Treviño y Campezo; III, Vitoria). Vitoria, 1967-1971.
- C. DE ECHEGARAY, *La tradición artística del pueblo vasco*, Bilbao, 1919.
- C. DE ECHEGARAY, *Arquitectura. Monumentos de Guipúzcoa*. (I—Monumentos religiosos. II—Monumentos civiles). Barcelona, 1921.
- M. C. GARCIA GAINZA, *La escultura romanista en Navarra*. Pamplona, 1969.
- J. M. HUARTE, "Juan de Anchieta: sus retablos y los de sus discípulos". Rev. *Euskalerriaren alde*, 259.
- M. DE LECUONA, *El Arte* (vol. *Guipúzcoa*). San Sebastián, 1969.
- F. LOPEZ DEL VALLADO, *Arqueología* (Tomo general de la *Geografía General del País Vasco-Navarro*, pp. 825/985. Barcelona, urte gabe.

- L. DE MADARIAGA, **Pintores Vascos**. 3 tomos. San Sebastián, 1971-1972.
- F. SESMERO, **El arte del Renacimiento en Vizcaya**. Bilbao, 1954.
- J. E. URANGA, **Retablos navarros del Renacimiento**. Pamplona, 1947.
- J. YBARRA Y BERGE, **Catálogo de Monumentos de Vizcaya**. Bilbao, 1958.

V.—Euskal pinturaren eskola

- Arte** (Vol. **Primer Congreso de Estudios Vascos** —Oñate, 1918—, pp. 741/842). Bilbao, 1919.
- Arte** (**Diccionario Enciclopédico Vasco**, vol. III.—Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco). San Sebastián, 1971.
- Biblioteca: Pintores y escultores vascos de ayer, hoy y mañana**. "La Gran Enciclopedia Vasca". Bilbao, 1973.
- R. CHAVARRI, **Maestros de la pintura vasca**. Madrid, 1973.
- M. FLORES KAPEROTXIPI, **Arte vasco**. Buenos Aires, 1954.
- M. LLANO GOROSTIZA, **Pintura vasca**. Bilbao, 1965.
- L. DE MADARIAGA, **Pintores Vascos**. 3 tomos. San Sebastián, 1971-1972.
- J. DE LA PUENTE, M. LLANO GOROSTIZA, G. PERALES SORIANO, **Arteta en el Banco de Bilbao**. Madrid, 1973.
- A. VALVERDE "AYALDE", **Ibar ixillean**. Donostia, 1970.
- Catálogo 50 años de pintura vasca (1885-1935)**. Madrid, 1972.

VI.—Gaurko eskultura

- N. Basterrechea. **Biblioteca: Pintores y escultores vascos de ayer, hoy y mañana**. "La Gran Enciclopedia Vasca". Bilbao, 1973.
- J. D. FULLAONDO, **Jorge de Oteiza**. Madrid, 1967.
- J. DE OTEIZA, **Quousque tandem...!** San Sebastián, 1963.
- P. VOLBOUDT, **Txillida**. Barcelona, 1967.

EUSKAL MUSIKA.—J. A. Arana Martija

- ALMANDOZ, N. **Eusko irudiak**.
- ALTUBE, S. **El acento vasco en la prosa y en el verso**.
- ALTUBE, S. **El compás de zortziko**.
- ANGLES, H. **Historia de la Música Medieval en Navarra**.